

vételit. A zongora szakos Donogány Valéria megírta nekem egy levelezőlapon, hogy a táviratot felolvasta a konzervatóriumban, erre megtapsolták és megcsókolták az öreg Farkast, mivelhogy harmadik előkészítő (Dritte Vorbindung) osztályába, Geiringer professzorhoz vette fel egyik tanítványát a bécsi zeneakadémia...” Ahol különben „a díjak nagyok, és nagyon pontosan fizetendők. Késedelmes fizető nem léphetett be az osztályba...” Hiába a kitűnő bizonyítvány, a brassói Színházi Alapítvány kurátorai egy év múltán nem újítják meg az ösztöndíjat, s pénz híján a császárváros a következő tanévekre elérhetetlen távolságra kerül. Ami közvetlenül ezután következik, hadd mondja el a szerző, aki mint román, magyar, német versek megzenésítője, vagy mint magyar színész, és később, mint a kolozsvári román opera rendezője, az 1944/45-ös kolozsvári román színház szervezőjeként is — és egy egész életen át — az 1968 végén bekövetkezett haláláig vállalja Erdély többnyelvű kultúrájának a szolgálatát.

Így lehetett Nicolae Bretan a magyarok Bretán Miklósa, vagy a szászok Nikolaus Bretanja is. S így lehet kiadatlan memoárja tanúságtétel egy jó ügy szolgálatában.

E. S.

NICOLAE BRETAN

Életem

(Részletek)

I. MAGYAR ÖSZTÖNDÍJAM TÖRTÉNETE...

„... 1909 őszén szüleimnél vagyok Vajdahunyadon. Innen minden főiskolás elment már, ki Kolozsvárra, ki Budapestre, csak én kószáltam a Strauss szálló mögötti réten flóbertemmel. Haragudtam a Színházi Alapítvány¹ igazgatóbizottmányára és nehezelttem apámra, mert csak akkor volt hajlandó engem segíteni, ha Kolozsvárra megyek jogot tanulni. Eszembe jutott Cseh Lászlóné, Liszt egykori tanítványa. Nála majdnem mindennap öt és hét között muzsikáltunk: én énekeltem, és ő kísért. Csehné ajánlólevelet írt érdekemben gróf Majláth Károly gyulafehérvári római katolikus püspökhöz, azaz helyesebben a püspöki jószágkormányzó feleségéhez, egykor, férjhez menetele előtt volt bécsi énekesnőhöz (a jószágkormányzót is Majláthnak hívták, de nem volt gróf). Megírta a levélben, hogy milyen lelkiállapotban vagyok, mivel ösztöndíjamat megvonták, és tanulmányaimat nem folytathatom, és kértem, intézze el, hogy Majláth gróf meghallgasson (a házban volt zongora, és a püspöki palotától csak száz lépésre laktak). Magas, nagydarab nő volt a jószágigazgatóné, és saját magán élcelődött. Egy este fekete selyemruhában jön vacsorára, piros

diadém a mellén. „Ich glaube ich sehe aus wie eine Lokomotive in der Nacht...” (Azt hiszem, olyan vagyok, mint egy mozdony az éjszakában). A férj aprócska, ideges kis öregúr, a feleségnek meg a feleség fiának a terrorja alatt élt. Vacsora idején és máskor is állandóan pufogott, de senki sem vette számba, még a szobalány sem. A ház asszonya, a mozdony az asztalfőn trónol, csupa mosoly. Sok a vendég, a magyarok vendégszeretők. Zaj, nevetgélés, eltörlik egy pohár, feldől egy tál, az asszony mosolyog, és velem beszélget. A balján ülök. A püspöki jószágigazgató úr nagy dohogva vadászni indul és este, mikor hazatér, bennünket ismét asztal mellett talál. Egész délután Mendelssohn Paulusából és a Tannhäuserből próbáltunk, és arra vártunk, hogy egyszer alkonyatkor eljön a kegyelmes püspök úr, és meghallgat. Szinte egy hétig voltam már náluk, mindnyájan türelmetlenül vártuk.

Éppen játszottunk, amikor megjelenik dr. Zombory László, a püspöki titkár, beleül egy fotelbe, csendben végighallgatja az éneket, és azt mondja, hogy a kegyelmes úr megbízásából jön. A kegyelmes úrnak nagyon sok a dolga, nem foglalkozhatik művészekkel is, mivel ő elsősorban pap, egyszóval azt ajánlja nekem, hogy mondjak le az audienciáról, de ő (Zombory) most hallotta rendkívül szép hangomat és mivel nem vagyok — amint látja — hosszú hajú ripacs, hanem művelt főiskolás, most nyomban visszatér, beszámol a püspöknek arról, amit látott és hallott, és ráveszi arra, hogy egy fél órára átjöjjön, és engem meghallgasson. El is jött a kegyelmes úr, halk, szinte suttogó a hangja, és nyomban frappáns hasonlóságot találok kettőnk fejformája s profilja között. Elénekelem neki a Gott sei mir gnädig-et a Paulusból és Wolfram áriáit Tannhäuserből. Látható meghatódottsággal szorította meg a kezemet, és a szemem közé nézett, és másnap délre meghívott ebédre. Mintha egy látnok, szelíd, és mégis erős magasságokbeli nagy lélek lett volna közöttünk.

Másnap a dolgozószobájában fogadott és megkérdezte, hogy nem akarok-e most mindjárt meggyónni. Letérdeltem, fejemre tette a stólát és elkezdtem dicsekedni, hogy visszavonultan élek, gyakran járok templomba — így is éltem azóta, hogy Bécsből hazatértem — de a Venusbergről, vagyis a bécsi Spielbergről és más szerelmi kalandjaimról nem beszéltem... Azt hihette — képzeltem én —, hogy sikerül engem elmagyarosítania. Ösztöndíjat adatott nekem és én később megírtam Horiáról az operámat. A valóság más volt: Majláth gróf annyira felsőbbrendű, zeneértő és rendkívül jó ember volt, hogy bármelyik főiskolással, bármilyen nemzetiségűvel ugyanígy bánt volna. Hallottam később, hogy mindenkéhez bőkezű volt.

Én meg mikor 1922-ben a Román Operához kerültem, a magyarok őszinte barátja maradtam, nem felejtettem el, hogy segítségemre voltak a nehéz időkben, a kolozsvári városházán sem, ahol osztályvezető voltam, és amikor főrendező lettem, magyar technikusok és munkások voltak a kezem alatt, és tiszteltek-becsültek, talán még szerettek is. Én a színházi emberek közül sem románt, sem magyart meg nem bírságtoltam, mert tudtam, hogy milyen nehezen keresik meg az operánál kicsiny fizetésüket.

Szóval megkérdezte, hogy jó vagy rossz viszonyban vagyok-e szüleimmel. Bevallottam, hogy az utóbbi időben nem beszélek apámmal, mert nem segít abban, amit szeretnék: hogy zenét tanulhassak. Azt mondta végül a püspök, hogy a kultuszminiszter, Apponyi Albert barátja, ír neki, hogy állami ösztöndíjat adjon elkezdett énektanulmányaim befejezésére. Visszatértem Vajdahunyadra, és kilenc-tíz nap múlva levelet kaptam a püspöktől. Mellékelte hozzá a miniszter válaszát: „Protezsáltadnak ösztöndíjat adok, ha a budapesti zene-

akadémia tehetségesnek találja, jelentkezzék ott vizsgára.” ... Kérde apám és közben másfelé elnéz, hogy milyen nagy peccéses levelet olvasok, erre oda-nyújtom neki a miniszter levelét. Felteszi a szemüvegét, majd megvetően az asztalra veti a levelet:

— Ez még kuszábban ír mint te, nem tudom elolvasni.

— Hidd el, apa, ebben te is hibás vagy, mert annak az úrnak, aki írta, igen nagy a fizetése, többszörös doktor is, gróf is, és ráadásul Magyarország kultuszminisztere, Apponyi Albert, és Budapestre hív, ösztöndíjat ad, hogy nagy művész legyen belőlem.

Őrült apám, felolvastam neki mind a két levelet, látta, hogy nagy műveltségű emberek törődnek velem, pénzt adott az útra, egyszerűen kibékültünk, és úgy indultam késő ősszel Budapestre.

Sík,² az énektanárom örült, hogy visszatértem hozzájuk, egy áriát ha énekeltem neki, csak úgy pro forma — mondta, hogy na lássuk, nem vesztettem-e el a hangomat, és már menten ment a titkárságra Moravcsikhoz, a titkárhoz, hogy írásba adja véleményét. Így iratkoztam be ismét, immár ösztöndíjasként a zeneakadémiára másfél évi távollét után. Kertész utca 50. szám alatt laktam, a negyedik emeleten, Maly Fanny nevű varrónőnél, nagyon közel az Akadémiához.

Hegedűs Gyula³ és Szerémy Zoltán⁴ volt a tanárom, az utóbbi a színpadi beszéd, az első meg a színpadi játék tanára, mindketten a Vígsház tagjai, Budapest legnagyobb művészei közé tartoztak, a természetes színpadi beszéd és a pátosztalan színpadi játék képviselői voltak. Szabados Béla,⁵ a Bolond című opera szerzője volt a zongoratanárom. Derekasán dolgozni kezdtem, és én lettem a „primo uomo” az akadémia énekszakán. Ha minisztériumi felügyelő jött, velem büszkélkedtek tanárain, ha valahová szólista kellett, engem küldöttek. Sokszor voltam Beregi Oszkár⁶ és Jászai Mari⁷ partnere a Vigadóban, mert egyik barátom, a fiatal Thurn-Taxis Emil báró, a pénzarisztokrácia legelőkelőbb köreibe is bevezetett, például a multimilliomos Megyeri-Krausz Izor szalonjaiba... Olvasgattam a Nyugatot, ezt a kitűnő folyóiratot. Ady Endrével, aki a Nyugatba írt, később ismerkedtem össze Váradon. Gyakran jártam a Vadászkiirtbe, Octavian Gogával találkoztam itt, aztán nagyot csavarogtunk a tündérien kivilágított városban... (—) Ifjúságom legszebb éveit voltak ezek. Otthon Vajdahunyadon töltöttem a nyarakat a családom körében, Csehné, Kőváry társaságában...

1912 júniusában jeles osztályzattal befejeztem az akadémia, operaénekesi diplomát kaptam. De az opera szerződése? Az volt szokásban, hogy az állami ösztöndíjasokat alkalmazta az Operaház. Év végén Amonasrót énekelttem (a Nílus-parti jelenetet) az Aidából és a kalózt a Pillangókisasszony második felvonásából. A húgom is jelen volt az Operaházban. (Ezen az előadáson több operából adtak elő egy-egy felvonást vagy jelenetet.) Utána megebédeltünk a Városligetben, a Gundel vendéglőben.

— Na, hogy tetszettem, Valéria?!

— Igen, elegáns konzul voltál, megkapó, megható, amikor elolvastad a levelet, de ne haragudj, nekem az összes férfiak és nők közül az a vadember tetszett... mintha éppenséggel a dzsungelből jött volna, és micsoda hang... annak van jövője, tudd meg... Hogy is hívják?

— De hát, nem volt nálad a műsor?

— Volt, de a szünetben elhagytam valahol...

— Itt az enyém, keresd ki a vademberedet! — mondtam nevetve. Rágyújtottam egy Ramsesre, és gúnyosan néztem rá.

— Amonarso — Bretán Miklós... Ó, be ostoba vagyok, te voltál Amonarso és nem ismertelek fel, de a hangod is más volt...

— Persze, vadság volt a hangomban. Azt hiszem, hogy ha a „konzul” szerepében nem a kék civil ruhámban lettem volna, akkor sem ismertél volna fel a hangomról, mert már egy éve nem hallottál énekelni, és nem hallottál még ilyen nagy teremben, zenekarral. Én magam is idegennek találtam hangomat, amikor Dima⁸ Grozáját gramofonlemezre énekeltem, s aztán meghallgattam. Ha szívemet kitépném, vajon megismerném-e a többi lüktető szív között? Azt hiszem, hogy nem, idegennek találnám, pedig egy életen át dobogott a keblemben. Ó, mit beszélek! Hiszen akkor nem lenne két látó szemem, kezem sem, hogy végigtapogathassam. De miért ezek a sötét víziók? Talán azért, mert most, mikor ezeket a sorokat írom, szekerek zörögnek ablakaink alatt, élelmet visznek a Szilágyságba, ahol katonáink parancsra készen állnak. Háborúra vagy békére. Ki tudja ma, 1939. március 21-én, hogy ki ellen vonul fel Hitler hadserege. De térjek vissza 1912-re, akkori vergődésemre.

Mondtam már, hogy az állami ösztöndíjasokat szokásszerűen alkalmazta az állam. Utolsó évemben a minisztérium ösztöndíján kívül még háromszáz korona operai ösztöndíjat is kaptam versenyvizsga alapján.

Mészárosról,⁹ az Operaház igazgatójától levélben megkérdeztem, hogy alkalmaz-e engem az opera. Hetek teltek azután el, és nem válaszolt.

Sértett ez a hallgatás, és arra kértem az arany szívű Majláth grófot, a püspököt, hogy adjon nekem ajánlólevelet az akkori kultuszminiszterhez, Zichy János grófhhoz. Feliratkoztam audienciára, és negyednap fogadott. Átadtam neki Majláth püspök levelét.

— Ha jól értem — mondta a miniszter — Majláth püspök azt kéri, hogy nevezzem ki önt az operaházhoz?!

Erre én egészen ostoba választ adtam:

— Nem, kegyelmes uram, erre nincs szükségem. Öt éven át állami ösztöndíjas voltam, az a szokás, hogy az állami ösztöndíjasokat leszerződheti az Operaház, én hálásan ajánlkoztam is az Operaház igazgatójának, de nem válaszolt, és ezt sértőnek találom. Kérem, rendelje el neki, hogy válaszoljon nekem, úgy ahogy gondolja. Bármikor kaphatok állást itt az országban vagy külföldön, de válaszoljon. Amikor feltekintettem a miniszter tágra nyílt, csodálkozó kék szemét láttam magam előtt:

— Nem akarja, hogy elrendeljem az Operaháznak, az igazgatónak az ön alkalmazását?!

— Nem, kegyelmes uram. Erre ő:

— Jó, akkor délután öt felé jöjjön be a titkárságra, akkorra készen lesz a levél, személyesen átadhatja.

Évekkel később mit nem adtam volna azért, ha egy román miniszter megkérdezte volna: — Akarja, hogy kineveztessem pénzügyigazgatónak Nagyváradra? Nem, ilyeszerű kérdést nem tett fel nekem senki azóta.

Másnap átadtam Mészárosnak a levelet. Éppen a vécére indult dolgozószobájából.

— Levelet hoztam Önnek a miniszterétől.

— Tőlem lehet a minisztertől is, az embernek megvannak a természeti szükségletei, kérem, várjon.

Megvártam és átadtam a levelet olyan tekintettel, hogy beillett pofonnak.

Pár nap múlva megkaptam a választ: „operaházunk műsorterve olyan, hogy nem biztosíthatnók Önnek megfelelő helyet benne...” Valami ilyesféle szabványválasz volt.

1912 júniusának végén lehettünk. Gyerünk Réthy¹⁰ színházi ügynökségébe állásért! Réthy sugárzó képpel fogadott és nem is vidékre, hanem a fővárosban, a Vígszínházhoz helyezett volna el bonvivánnak Kálmán Imre: Kiskirály című új operettjébe.

A Vígszínház igazgatója Martoshoz,¹¹ a librettistához küldött: „Hangja, megjelenése nekem tetszik, de lássák a szerzők is.” Martos a Kossuth Lajos utcában lakott, fényűző lakásban. Nekem minduntalan lehullott a monoklim, még szerencse, hogy fekete selyemzsinóron csüngött. Alig két napja hordtam, nem szoktam még hozzá.

Együtt neveltünk, de nem talált megfelelőnek. A kiskirály 18—20 éves nagy kamasz, aki szörnyen csalódik az életben, a szeretőjében, és csak a III. felvonásra lesz férfi. Csak a III. felvonás számára lettem volna jó — komoly megjelenésemmel, de akkor is nagyon nehézkes. Később Pozsonyban Mombrison admirálist, a forradalmárt játszottam ebben a darabban.

Réthy Polgár Károly¹² pozsonyi színházigazgatóhoz szerződttetett le igen szép fizetéssel: az első évben havi 400 korona, a másodikban 500 korona, a harmadikban 600 korona, de a szerződés csak egy év múlva, 1913 őszén lép hatályba.

... Szenzációt keltettem Pozsonyban, amikor megérkeztem. Waldemár Prilandérhez, a híres filmszínészhez hasonlítok, mondták a színészek. Polgár Károly, az igazgató bonvivánt akart belőlem csinálni, de táncosnak nagyon nehézkes voltam, és még nem tudtam folyamatosan, könnyedén mondani szöveget — de hát operaénekes voltam, bariton, és nem tenor operettszínész.

Az első hónapban Sopronban játszott a társulat. Szomorú emlékezetű ez a város a románok számára: ide internálták a világháború alatt a „gyanús” román papokat és tanítókat.

Úgy volt, hogy a Cigányprímás című operett Heribert királya lesz az első szerepem, de a próbák során hasztalan fogytam le két kilót a tánc miatt, az utolsó pillanatban Deréki János¹³ énekelt helyettem. A plakáton az én nevem állott. A kritikát író újságíró engem dicsért módfelett!

Első operaszerepemet Sopronban énekeltem, Ferrando voltam, Luna gróf szárnysegédje, a mélybariton a Trubadurban.

... Úgy énekeltem és játszottam el Ferrandót, hogy egész életpályám alatt nem hallottam, hogy valaki jobban énekelt volna. Feltűnt orgonahangom és marciális külsóm. Amikor felvettem első fizetésemet — 400 korona rendkívül nagy összeg volt akkor — cipőket és ruhákat csináltattam és 7 koronáért vettem egy Doxa-órát ...

Visszatértünk Pozsonyba. Betanultam a Traviatából Germont szerepét, és operettekben is játszottam kisebb szerepeket. Két német kritikusom, Maythner és Stamfel nemzetközi hírnevet jósolt nekem. Bukásban is volt részem. Mandulagyulladásal kellett a Bolygó hollandit énekelnem. Egy Bihar (Bachmann)¹⁴ nevű kitűnő budapesti basszista vendégszerepelt ebben.

... Egy pár nap múlva ezt mondta az igazgató a Savoy kávéházban: — Ez a zsvány Breton tönkretette a Bolygó hollandit, mások munkáját. Nem való címszerepbe. Akkor megfogadtam, hogy többé betegen nem játszom soha életemben. De néhányszor mégis meg kellett szegnem fogadalmamat. Így van a színházzal.

Egy hónap múlva nagyon szépen énekeltem Lothariót, és még sok bariton és mélybariton szerepet.

1914 júliusában kitört a háború és három évre szóló szerződéselem felbomlott, a klauzula szerint: „háború esetén”...

JEGYZETEK I.

1. Iosif Vulcan, (1841—1907) román író, a Kisfaludy Társaság tagja, a Budapesten megjelenő Família című román nyelvű lap szerkesztője az 1860-as évek végén egy román színházi alap megteremtéséhez szükséges egyesület megalapításának eszméjét vetette fel. Az egyesület, melynek alapszabályait a magyar kormány 1871-ben erősítette meg, később színházi alapítványt hozott létre, amelyből ösztöndíjakat adományozott, támogatta színészek képzését, és pályadíjak kitűzésével igyekezett elősegíteni Erdélyben a román színdarabírást.

2. Sik József (1855—1945) 1902—1933 között volt a budapesti Zeneakadémia tanára.

3. Hegedűs Gyula (1870—1931) egykori kolozsvári színész, 1896-tól a budapesti Vigszínház tagja. 1906-ban a Színiakadémiára, majd a Zeneakadémiára, játékmesteri tanszékre nevezték ki. Egyike volt a „vigszínházi stílus” megteremtőinek.

4. Szerémy Zoltán (1861—1934) színész, Kassa és Kolozsvár után ő is a megnyíló Vigszínház alapító tagjai közé tartozik. 33 éven át volt a Vigszínház egyik erőssége.

5. Szabados Béla (1867—1936) zeneszerző. A *bolond* című énekes, 3 felvonásos „legendát” — melynek szövegét Rákosi Jenő írta — az opera 1911. március 14-én mutatta be.

6. Beregi Oszkár (1876—1965) Hamlet, Othello, Rómeó, Bánk bán, Faust megformálója, magyarországi sikereit külföldiekkel is tetézte. A kor kiemelkedő színésze.

7. Jászai Mari (1850—1926). A klasszikus tragédiák fenséges nőalakjainak életre keltője, a magyar színjátszás egyik legnagyobb alakja.

8. Gheorge Dima (1847—1925) román zeneszerző, 1919-től haláláig a kolozsvári konzervatórium igazgatója.

9. Mészáros Imre (1866—1913) — 1900/01-ben, és 1907—1912 között a budapesti Operaház igazgatója.

10. Réthy L. Pál (sz. 1862) 1882-ben létrehozta az első magyar színházi ügynökséget.

11. Martos Ferenc (1875—1938) drámaíró, operett librettista, számos nagy sikerű magyar operett librettójának szerzője. A kiskirály című Kálmán Imre-operett librettóját Bakonyi Károlyval írta.

12. Polgár Károly (1864—) 1891-től színigazgató, sikeres működésének egyik színhelye Pozsony.

13. Deréki János (1887—1937) színész. Az I. világháborúban súlyos sebet kapott.

14. Bihar (Bachmann) Sándor (+1915). A budapesti Népopera tagja. Zászlósként, hősi halált halt az első világháborúban.

II. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ZÜRZAVARÁBAN

A háború kitörésekor Szombathelyen voltunk, itt játszottunk nyáron.

... Szombathely szép kis város volt, rendelkezett egy frissen épült nyári színházzal (mert a régi egy évvel előbb leégett). Jól ment a színház, zsúfolásig megtöltötték a nézőteret. Soha nem felejttem el, hogyan üvöltöttek kint az utcán a bevonulók: „Megállj, megállj, kutya Szerbia, nem lesz tiéd Hercegovina...”

Én a Luceafărulon (az Esthajnalcsillag című operán) dolgoztam bent a szo-

bában. Az ördög vigyen el a Hercegovinátokkal együtt, hagyjatok dolgozni, nolite tangere circulus meos!

A kávéházakban minden hazafias dalra (indulóra) felállottak a tisztek, felvirágozott vonatok, zászlószentelés a piactéren. Rá egy hétre az első szerbiai sebesültek, köztük Deréki János: egy srapnel leszakította az alsó állkapcsát. Néhány nap múlva más csontjaiból és ezüsből új állkapcsot csináltak neki, és már valahogy beszélt. Egy év alatt teljesen helyrejött és hallottam, hogy Szegeden színész.

Elmondta, hogy mikor golyózáporban parancsot kaptak a rohamra, első gondolata az volt, hogy becsapták, hazudott neki mindenki, a zászlók, a frázisok, a virágok, senki sem mondta azt, hogy nem lapulhat majd minél jobban a földhöz, kihajtják már a golyózáporral szembe. Én nyolcdioptriás voltam, közellátásom miatt nem voltam alkalmas katonai szolgálatra, de a háború vége felé mégis alkalmasnak találtak (egy nagy budapesti szemészprofesszor nyolc dioptriában állapította meg a határt), de a minisztérium felmentett, mert szükség volt rám, a művészre...

1914 júliusában talán két vagy három hétig Pesten játszottunk a városligeti Feldszínházban. Egy Grigri című operettet és néhány operát játszottunk. Nem volt nagy közönségünk, meleg volt, és ezek sétáltak a ligetben, a színházunk mellett a friss levegőn...

A mozgósítás lázában senki sem járt színházba. Budapesti egyesületünk adott egy kis segélyt, és mi szétszóródtunk. Jómagam Szombathelyen maradtam. Írtam Réthynek, és ez év szeptember vége felé szerződést küldött nekem. A szerződést alá is írta már Erdélyi Miklós,¹ a nagyváradi színház igazgatója. Az eddiginél kisebb fizetés állott benne, úgy emlékszem, hogy havi 300 korona. Előleget kértem és mert nem jött előleg, összeszedtem magam és egy este megérkeztem Váradra.

Erdélyi azt mondta, hogy orosz invázió híre járt Váradon, nem tudta, hogy lesz-e színiévad, amiatt nem küldött előleget. Az oroszokat visszaverték, és mi játszani kezdtünk: operát nagyon ritkán, gyakrabban háborús darabokat, és ünnepélyeket tartottunk, ezeken dalokat és áriákat énekeltem zenekari kísérettel. Ady Endre is itt hallott engem énekelni. Találkozásunkat később megírtam a Keleti Újságnak.

Karácsony előtt Salamon László² újságíró elvitt Osvátékhoz (Osvát gabonakereskedő volt) és itt megismerkedtem a feleségemmel. Elegem volt a kottokból, a naszódi Mici végleg odalett, férjhez ment, gyerekei lettek, és mi benne voltunk a háborúban — nem akartam így meghalni, el akartam venni egy rendes lányt. Vonzalom ébredt Nóra iránt — és ő ezt viszonzta, már amikor megpillantottuk egymást. Énekelni még nem hallott. Salamon úgy mutatott be náluk, mint egy olyan irodalmárt, akinek „eszmei gazdagsága és nagy tudása” mellett mi, váradi újságírók „fiatal dilettánsok vagyunk csak”. Nóra nagybátyja Osvát Ernő,³ a híres Nyugat szerkesztője, írótehetségek nagy felfedezője volt. Nóra minden apai-anyai rokona író volt: Osvát Kálmán⁴ (Zord idő, Marosvásárhely), Lengyel Ernő⁵ (A Hét) Lengyel László (Pester Loyd) — mindannyian tekintélyes újságírók és kormánykörökben befolyásos emberek.

Néhány hét múlva megtartottuk az eljegyzést, és 1915. június 15-én összeházasodtunk.

A váradi szerződésre és Reiner Simonsszal, a bécsi Volksoper igazgatójával való pozsonyi megbeszélésünkre házasodtam. A bécsi próbaéneklés után

a mindenünnen összekerült húsz énekes közül csak engem hívtak be az igazgató irodájába. „Én nem hallottam — jegyezte meg a titkára — de az igazgató úr azt mondja, hogy organuma olyanszerű, mint a nagy Reichmané”⁸ (a bécsi nagyoperának a baritonja). Reiner Simons baritonénekese, Brand Géza (Geiringernek, volt professzoromnak volt a tanítványa) — tényleges tiszt volt, mozgósították — az oroszországi frontra. Helyébe szerződtek volna le. Közben Pesten alkalmasnak talált egy antipatikus szemorvosnő, akinek a férje elesett a háborúban, és emiatt a felülvizsgálaton mindenkit alkalmasnak talált. Pécsre küldtek és ott a budapesti lelet alapján besoroztak. Reiner Simons nem kérhette a minisztériumtól a felmentésemet, mert előzőleg nem voltam operájának tagja, nem állíthatta, hogy nélkülözhetetlen vagyok. Végül sikerült leszereltetnie Brand Gézát.

Szerződés nélkül maradtam és behívtak harctéri szolgálatra. Leszerődtem egy pesti kabaréba — Nagy Endre⁷ volt kabaréjába, és ennek sikerült engem felmentetnie. A szegedi színház is állást ajánlott fel, de nem fix fizetésre, hanem a tiszta bevétel bizonyos részére, 22 pontra (egységre). Végül késő ősszel leszerződtem Polgár Károlyhoz Pozsonyba. A Carltonban laktunk egy egyágas-kanapés szobában feleségemmel, és minden este játszottam vagy operettben, vagy prózai darabban, és nagy ritkán operában. Ha panaszkodtam, azt felelte az igazgató, hogy itt még mindig jobb, mint a harctéren...

A Színészegyesületnek bejelentettem, hogy Polgár kiszipolyoz, és ennek alapján beleegyeztek abba, hogy leszerődjem a kolozsvári Nemzeti Színházhoz, Janovics Jenőhöz⁸ havi 600 koronás fizetéssel.

Úgy emlékszem, hogy két évadon át küszködtem Pozsonyban, Janovicshoz csak 1917 őszére szerződtem le. Ezen a nyáron született Endre⁹ (Andrei) fiam a szombathelyi szanatóriumban.

1916 őszén, éppen akkor, amikor Románia belépett a háborúba, be kellett vonulnom ezredemhez Szászvárosra.

Amikor a kaszárnyába értem, az ezred már elhagyta Szászvárost (a románok elől vonult ki, akik Petroszénynél voltak). Éppen Szeghalomra, Várad mellé mentek, ahol feleségemet hagytam. A Transilvania szállóba mentem, lefeküdtem. Sok hangversenyen érekeltem itt diákkoromban, az utolsó alkalommal meg éppen a feleségem kísért — és eszembe jutott, hogy futott Hektor Akhilleusz elől — latinórán fordítottuk ezt a szászvárosi református kollégiumban.

Éjszaka trombitajelre ébredtem, próbariadóztatás volt. Én azt hittem, hogy Vulkánból ideértek a románok. A szomszéd szobákban kardcsörgés, auf! auf! kiáltozták a tisztek. Távoli ágyúzás...

Ebéd után elindultam Vajdahunyadra, hogy a frontra indulásom előtt meglátogassam Cseh Lászlónét és úgy terveztem, hogy onnét elmegyek a hűgomhoz, aki egy hátszegi bankban könyvelősködött.

Vajdahunyadon mikor kiszálltam, megérdeklődtem, hogyan juthatok Hátszegre. Volt szállodánk, a Strauss előtt összetalálkoztam Tulea volt főjegyzővel. Egy detektív a vállamra csap és megkérdi, hogy ugye én érdeklődtem a legközelebbi hátszegi vonat után? Kövessem a városházára, azaz a csendőrőrsre — ez a városi szállodában volt, és ez is a miénk volt (a Strauss szálló tőzsomszédságában). Az őrsön felszólított, hogy vetközzem le, és még a nyakendőmet is végigvizsgálta, hogy nem vagyok-e spion, nincs-e eldugott térkép nálam...

Elmondtam, hogy az ezredemnél voltam. Nálam volt a Szászvárosra szóló

vasúti jegy. Közöltem velük, hogy azelőtt Szombathelyen és Pozsonyban voltam énekes színész, és hogy felmentésemet kérték. Kották is voltak nálam, mert azt gondoltam, hogy majd énekelek az ezredben (amelyről azt hallottam, hogy éppen Bécsben volt, talán a 64-es), Szorády piros blankettákra táviratokat írt, a szombathelyi és pozsonyi rendőrségtől magaviseletemről érdeklődött. Megengedte, hogy egy csendőr élelmet hozzon nekem a pénzemen. Egy csendőr lövésre tartott puskával ügyelt rám, amikor a WC-re mentem.

Harmadnap este azt mondták nekem, hogy hajnalban fedezet adott a hátszegi hadbíróásra kísérnek. Fogtam a kis kofferemet, úgy kísért két csendőr az állomásra. A piski állomáson ráköszöntem egy Blegye nevű szolgabíróra (Bledea, renegát román), akinél egy párszor vacsoráztam, de most elfordította a fejét. Szörnyű nagy ágyúk a vonatokon — gondoltam — viszik a románokat ölni.

A német tüzerek ujjal mutogattak rám: „Seht den Spion!” Visszafeleltem nekik németül, hogy tévednek, nem vagyok spion, művész vagyok és ártatlan. „Er ist kein Spion, Verzeihung!”... Igen sápadt lehettem, mert egyszer csak az egyik csendőröm, amikor a másik leszállt vizet inni, odaszólt hozzám románul: „Ne féljen, fiatalúr, mert nagyon jó választáviratok jöttek magáról, védekeztek és felmentik. Én is román vagyok.”

Doxa-órámat a szivarzsebben, a szívem fölött hordtam, egy gomblyukba csipetett rövid láncon csüngött. Az gyötört, hogy ha agyonlőnek, a golyó elakad az órában, és nem halok meg nyomban, kínlódni fogok.

Reggel tíz óra felé érkezünk meg Hátszegre, de nem a nagy állomásra, hanem a váraljaira. Innen egy pár kilométert kellett megtenni gyalogosan a mezőn keresztül a városig. A másik csendőr rideg volt: „Gyorsabban, fiatalúr!”...

Hátszegen a rokonszenves Genzner főhadnagy szobájában... a magyar csendőr átadta Genznernek papírjaimat, az aktacsomókat, és erre ő nyomban megkérdezte, hogy mivel tudom bizonyítani, hogy nem akartam szökni, a román hadseregbe átállni.

— Az iratcsomóban levő vasúti jeggyel. Elmondtam neki, hogy Hügel kapitánnyal a szászvárosi kaszárnya kapujában találkoztam össze, nem volt nála a pecsétnyomó, azt mondta, hogy tíz nap múlva menjek el Szeghalomra, hogy Polgár színigazgató kérte a felmentésemet, hogy az iratcsomóba tett kottáimon azok a ceruzajelzések az előadásmód, a lélegzetvétel szokásos jelei, hogy állami ösztöndíjas voltam, hogy minden reményem megvan arra, hogy a katonai szolgálat alól felmentsenek, és szívesebben énekelek a front mögött operákban, mintsem, hogy kint legyek a fronton, még akár a román hadseregben is.

— De miért kérdezte meg, hogy mikor megy a vonat Hátszegre?

— Azért, mert a húgom, Valeria Bretan, most Ligetiné könyvelő volt itt Hátszegen ennél és ennél a banknál, és mielőtt beöltöztem volna, tudni akartam, hogy mi van vele, elmenekült-e anyámhoz Szinérváraljára, és esetleg segíteni is akartam.

— Mindjárt ellenőrzöm távbeszélőn azt, amit mondott, és átment a másik szobába. Vidáman jött vissza öt perc múlva:

— Igazat mondott, Bretan úr! Nyugodjék meg, húga jól van, elment Szinérváraljára. Visszaadom a holmijait, itt a pénze, számolja meg, hogy megvan-e. (Volt vagy kétszáz koronám.) Itt a felesége fényképe, a kottái és a többi irata. Ne vegye rossz néven a történeteket, a csendőrök egyszerű emberek, kö-

telességüket teljesítik, Önt papiros nélkül hadműveleti területen találták, így könnyen feltételezhető volt a szökési szándék. Remélem, hogy nem okoztak semmi kellemetlenséget.

— Nem, főhadnagy úr!

— A csendőrőrs-parancsnoknak viszont be kellett volna érnie a vonatjeggyel. Szerencse, hogy nem volt önnél festék és paróka, mert akkor nehezebben tisztázhatta volna magát. Mehet a hűgához, szüleihez, és aztán Szeghalomra.

— Köszönöm, hogy ilyen jóindulatú és rendes volt hozzám, de arra kérem, hogy írja be a katonakönyvembe, hogy önnél jelentkeztem, és a csapatomhoz megyek, nehogy más csendőrök mint kémgyanúst lefogjanak, amint innen kilépek.

Elmosolyodott, azt mondta, hogy nagyon is lehetséges, és beírta azt, amit kértem...

Később tudtam meg, hogy részben szerencsémnek köszönhetem, hogy egy hét alatt megúsztam a dolgot, más románok hónapokig voltak bezárva. Javamra szolgált, hogy kényszerűségből megkértem a jelentkezéssel. Közben a minisztérium megadta a felmentést. De tartunk rendet.

A hátszegi (váraljai) állomásra nemigen jöttek civil vonatok, csak nagy ritkán. Egy-két napig is várakozhattak a civilek...

A forgalmisták nem tudták, hogy mikor jön a civilek számára vonat. Hát alig egy óra múlva érkezett egy vonat, benne trachomás katonák. Ezt mi nem tudtuk, sem én, sem a forgalmista, de amikor felkapaszkodtam egy tehervagonra, utánam kiáltottak, hogy tilos, szálljak le, de a vonat már megindult, nem állította le senki, egyszóval rajta maradtam. A katonák szavaiból tudtam meg, hogy trachomások. Még szerencse, hogy nem voltunk sokan a kocsiban, legalább másfél méterre voltunk egymástól. Körülbelül négy óra múlva Piskire értünk, innen Váradra indultam a feleségemhez. Nagyon megörült, amikor meglátott, azt hitte, hogy megszabadultam a katonaságtól. Elszomorodott, amikor elmondtam, hogy milyen nagy bajban voltam. Levelet nem kaptak tőlem, bár Vajdahunyadon röviden megírtam, hogy azzal vádolnak, hogy a románoknak kémkedem, de amint a feleségem is tudja, teljesen ártatlan vagyok...

Elindultam az ezredem után — útközben — Pesten kiszállottam, meg akartam nézni, hogy megadta-e a felmentést a minisztérium. Civilben voltam, átengedett a pályaudvari őrség.

Először a színészegyesületbe mentem kérésem iktatószámáért. Onnan Wlassics báróhoz a kultuszminisztériumba. Wlassics művészeti felügyelő, nagy pártfogóm, azt mondta nekem: „Művész úr, menjen a színházba, működjék minél eredményesebben, mert ilyen dolgokban nem tréfálok. Itt van az iktatószáma.”

A hadügyminisztériumban csak századosok meg generálisok. Végigmértek. Én a civil, hogy merészelek a hadügyminisztériumban járni! Végül megtaláltam a felmentések irodáját, de a szám más iktatószám volt, egy hadiözvegyé.

A generális elmosolyodott: „nem tesz semmit, megtaláljuk azt, ami magának kell.” És a szárnysegédjével mindenféle táblázatokat hozatott elő. Egyszer csak felüti a fejét egy iratcsomóból, jól megnéz és ezt mondja: „A hadsereg levelezésében szokatlan, hogy név mellett a foglalkozásnál több legyen, a maga neve mellett nagyon dicsérő szavak állnak: Bretán Miklós, figyelemreméltó magyar operaénekes.”

Ragyogó képpel azt kértem, hogy a felmentést adja ki nekem írásban, mert nekem jelentkezni kell az ezredemnél, és talán beletelik két hónapba, amíg hivatalos úton az ezredhez jut, könnyen megesik, hogy addig ki is képeznek és a harctérre is küldenek.

— Nem egészen szabályszerű, amit teszek, de rendkívüli ember rendkívüli bánásmódot érdemel. Adja ide önkéntesi lapját, ráírom a felmentést, de jelentkezék velem, kérem, az ezrednél. Így kezdte a záradékot: p. f. (parancs folytán)...

Minden rendes román ember elismeri — azt hiszem —, hogy élet-halál kérdésben rendkívül úri módon bántak velem. Majláth püspök bizonyára írt volt Wlassics bárónak (kértem erre), úgy hogy a dicsérő jelzőt Wlassics írathatta nevem után, ezenkívül pozsonyi igazgatóm, Polgár Károly is, és a színészegyesület is felmentésre ajánlott. Nagy-Románia vezetői — műveimet tulajdonképpen nekik írtam — meg sem közelítették ezeket a magyar bárókat, és grófokat ebben a tekintetben, egy magamfajta zeneszerző és énekes megítélésében. Persze, senki sem próféta saját hazájában. Ma gazdag, és talán világhíres ember lennék, ha magyarrá lettem volna. Mélységesen sajnálom, hogy nem lettem azzá, és családommal együtt gondokkal küszködöm, a mai napot nagy nehezen viselve el, és a másnapról, a holnapról félve — ahogy nagyon találóan a mi nagy költőnk, Alexandru Vlahuțan¹⁰ mondta.

... Nagyon csodálkozom gyerekeimen, honnan bennük ez a lelkesedés minden iránt, ami román, amikor a feleségem magyar, és velem... meglehetősen helytelenül bántak a románok. Adja Isten, hogy gyerekeimet a románság részesítse minden jóban, amit tőlem — legnagyobb szükségem idején — megtagadtak...

A budapesti—bécsi vonaton Pozsony elérése előtt egy órával beszélgetésbe kezdek néhány magyar tiszttel, és említem nekik azt a papirost, amelyet a hadügyminisztériumban kaptam. Hahotázni kezdenek, hogy én, egy ilyen felmentés birtokosa be akarok menni a kaszárnyába, hogy valaki rosszindulatból, azzal az ürüggyel, hogy a minisztériumi leiratot be kell várni, engem egyenruhába bújttasson... Ilyen ostobaságot el ne kövessék, hanem szálljak le Pozsonyban, és jelentkezem ezzel az újabb paranccsal, melyet a régebbi parancs végrehajtása közben kaptam. A pozsonyi térparancsnok hallhatott már engem valamelyik operában, és lesz benne arra készség, hogy tudomásul vegye az új parancsot és elküldje ezredemhez Bécsbe azzal, hogy az új parancs értelmében felmentésem van, és játszom abban a színházban, amely felmentetett.

Úgy is tettem. Egy királlyal sem cseréltem volna, amikor széles és dagadó párnás ágyamban feküdtem a pozsonyi Carltonban. Polgár egy pár sort írt egy ismerős őrnagynak, és az ügy lezárult. A minisztériumtól csakugyan csupán két hónap múlva érkezett meg hivatalos úton az ezredhez a felmentésem.

Polgár elmesélte, hogy körülbelül két héttel ezelőtt felhívták a pozsonyi rendőrségre, hogy hazafias érzelmeimről nyilatkozzék. Sejtette ő, hogy nagy bajba kerültem, mivel Románia belépett a háborúba, és én román vagyok. Nem tudhatta ugyan, hogy mivel vádolhattak engem, de elmondta, hogy sok éve ismer, színésze vagyok. Az igaz, hogy román vagyok, de nagyon jó magyar érzelmű, azért is lettem énekes, és nem ügyvéd, mert szerettem a magyar zenét. Különböznem is szerződöt le mást, csak tiszta magyar érzelmű embert. Meg kell jegyezni, hogy Polgár zsidó volt. Isten adjon neki örök békességet. Fodort, a szombathelyi rendőrkapitányt is megkérdezték. Ez Polgár egyik

drámai hősnőjének, Verő Jankának udvarolt, és sokszor mulattunk együtt Szombathelyen. Ezért mondhatta a vajdahunyadi román csendőr azt, hogy „ne féljen, fiatalúr, mert nagyon jó választáviratok jöttek magáról...”

Teljesen meg vagyok győződve arról, ha román testvéreimet kérdezték volna meg fordított esetben énrólam, válaszuk alapján agyonlőtték volna. Nem hiszem, hogy lenne még nép, amely annyira irigykednék saját tehetségeire, mint mi, románok. Ez egy idős, 52 éves román művész megingathatatlan meggyőződése. Ha életem alkonyán sikerül végre kievickélnem a nyomorúságból, azt csak saját magamnak köszönhetem, annak, hogy életrevaló voltam, nem hagytam, hogy eltiporjanak népem fiai, akiknek egészen más a foglalkozásuk, tehát vetélytársuk nem voltam, és nem is lehetek.

Még ma, 1939. június 7-én is Iuliu Hațieganu orvosprofesszor mindent megmozgat, hogy szeptember 11-én, az Astra kolozsvári közgyűlése előtt, a király jelenlétében ne az én Horia című operámat játsszák, hanem Sabin Drăgoi⁴ gyenge operájának, a Kor Ianuleanak egy pár jelenetét, mivel én magyar színháznak tagja voltam, elidegenedtem az Astrától. Hát ő zsidót és magyart nem gyógyított, csak románoktól kapott orvosi honoráriumot? Hațieganu Kolozsvárt a piarista gimnáziumba járt, és nagyon könnyen kinevezhették volna professzornak a magyar egyetemre...

... Nagyon érzékeny lelki sebek ezek, és nagy hatással voltak muzsikámra; egész családommal benne vagyok minden dalomban, mert életem kútjának legmélyéről hoztam fel érzéseimet. Nem üres korszok szerzeményeim, könnyel vannak tele. Cseppenként teldegélt életem kútja, és amikor színiültig telt, mélye fölé hajoltam, és aranyló, villódzó, floureszkáló nehézvizét kiöntöttem, Eminescu, Lenau, Ady, Goga szavait dúdoltam...

JEGYZETEK, II.

1. Erdélyi (Pósa) Miklós (sz. 1866—?) volt nagyváradi színigazgató; 1925-ben vonult nyugdíjba.

2. Salamon László (1891—1893) erdélyi költő, újságíró.

3. Osvát Ernő (1876?—1929) szerkesztő, kritikus, író, a Nyugat szerkesztője.

4. Osvát Kálmán (1880—1953) író, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom jeles képviselője, a Zord idő című marosvásárhelyi folyóirat elindítója.

5. Lengyel Ernő (1885—1944) újságíró, kritikus, politikai író, *A Hét* belső munkatársa.

6. Theodor Reichmann, (1849—1903) német operaénekes, bariton, a bécsi operaház volt híres tagja.

7. Nagy Endre (1877—1938) író, újságíró, konferanszié, az irodalmi színvonalú magyar kabarészínházat, 1908-ban Pesten megalapította a Modern Színpad nevű kabarészínházat, amelyet 1913-ig vezetett.

8. Janovics Jenő (1872—1945). Színész, rendező, színigazgató, filmrendező, 1905-től 1930-ig volt a kolozsvári magyar színház igazgatója.

9. Bretán Endre (1917—) Bretan Nicolae fia, színész, operaénekes, 1975-ig, nyugdíjba vonulásáig a kolozsvári Állami Magyar Opera tagja.

10. Alexandru Vlahauță (1858—1919) román író, költő.

11. Sabin Drăgoi, (1894—1968) román zeneszerző, népdalkutató, a II. világháború után állami díjas, érdemes művész.